

■ Məmməd Qocayev
Professor

Məndən tez-tez Dostoyevskini nəyə görə sevdiyimi soruşurlar. Mən isə cavab verirəm ki, Dostoyevskini sevmək mümkün deyil. Onda belə bir sual yaranır: bəs mənə Dostoyevskiyə bağlayan nədir? Yeni Dostoyevskiyə olan maraq hansı estetik kateqoriyadan irəli gəlir? Sevməyə adekvat gələn estetik kateqoriya gözəllikdir. Gözəlliyi sevməmək mümkün deyil. Gözəllikdə bir məhrəmlik, bir doğrulq hissi olunur.

Amma gözəllikdən savayı bir estetik kateqoriya da var ki, onu da möhtəşəmlik adlandırırlar. Möhtəşəmlikdə, gözəllikdən fərqli olaraq, neqativ bir qat vardır ki, bu da gizli və ya açıq qorxu duyğusundan ibarətdir. Məsələn, fırtına zamanı dalğaları cuşa gələn bir okean, ildırımın yaz yağışı, qəzəblənmiş şir və s. Bütün bunlar estetik maraq doğuran şeylərdir və biz onları da bəzən gözəl adlandırırıq. Amma burda söhbət möhtəşəmlikdən gedir. Bir var Cıdır düzünün güllü-çiçəklili çəmənini seyr edəsən, bir də var Cıdır düzünün qaşına çıxıb o uçurumdan dərənənin dibinə baxasan. Birinci mənzərə sevinc, ikinci isə qorxu duyğusu yaradır. Uçurumun dibinə baxanda səndə bir dəhşət hissi yaranır və istər-istəməz bir addım geri çəkilsən. Amma bir azdan o uçuruma bir də baxmaq istəyirsən. Bax, insanı özünə cəlb edən bu maraq möhtəşəmliyin do-

sifətində nəşə sevincindən savayı heç nə görünür. Bu fiziki nəşə, vücudun nəşəsi insanı ruhsuzlaşdırır, onu heyvan vəziyyətinə gətirib çıxarır. Məsələn, N.V.Qoqolun ölməz Nozdryovu bu qəbildən olan insanlardandır və onun parlaq gözləri, sapsağlam sifəti tam ruhsuzluqdan xəbər verir. Doğrudan da, nəşə insanı heyvan vəziyyətinə gətirərmis. Bəlkə elə ona görə də Dostoyevski yazırdı ki, işgəncədə fikir vardır, işgəncə böyük səadətdir? Bəlkə ona görə də dahi Füzuli dərdi və ələmi bu qədər yüksək bir poetik səviyyədə vəsf etmişdir? Hər halda Hamletin, knyaz Mişkinin, kefli İsgəndərin hüznü və kədərli simaları Nozdryovun nəşəli sifətindən həm mənəli, həm də gözəldir.

Dərdə və mənəvi işgəncədə insan ruhunun ənginlikləri hərəkətə gəlir, insan həyatı, özünü, insanı daha dərinləndirir və dərk etməyə başlayır. Nəşə bu dərin dərkə verə bilməz. Yəqin ona görə də qədim yunan filosofu Ərəstu faciəni katarsis adlandırmışdı. Dostoyevski də insan ruhunun dərinliyinə varmaq və onun xarakterini tam mənada açmaq üçün öz qəhrəmanlarını ekstremal vəziyyətlərdə, dərin ruhi iztirablara mənəşində təsvir edir. Yalnız onda insan özünə qayıdır, öz dərin, əsl və gizli mahiyyətini bürzə verir.

Dostoyevskinin tərcümeyi-halı-

Dostoyevskini sevmək olarmı?

ğurduğu maraqdır. Bu da bəzən gözəllik duyğusundan da güclü ola bilər. Oxucunu əbədi olaraq Dostoyevskiyə bağlayan məhz möhtəşəmlik duyğusudur.

Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutunu təzəcə bitirmişdim və laborant işləyirdim. Bir dəfə bir tələbə qızın əlində Leonid Qrossmanın "Dostoyevski" adlı əsərini gördüm. Maraqlandığımı görən qız mənə dedi ki, bəs bilirsinizmi, Dostoyevski epileptik olub? Mən bunu bilmirdim. Dahi yazıcının əsəbi xəstə olması mənə çox təəccübləndirdi. Nəşə Qrossmanın kitabını tapıb oxudum və o gündən nə Dostoyevski paradoksu məndən əl çəkdi, nə də mən ondan. Qrossman Dostoyevskinin tərcümeyi-halını xüsusilə maraqlı təsvir etmişdir. Bu tərcümeyi-halla tanış olduğdan sonra mənə belə bir fikir yandı ki, Dostoyevskinin ən maraqlı, mürekkəb, keşməkeşli romanlarından biri, bəlkə də birincisi elə onun tərcümeyi-halıdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu dahi söz ustası ömrü boyu ən ağır əsəbi xəstəliyə - epilepsiyaya mübtəla olmuşdur. Tədqiqatçılardan Dostoyevskinin bu xəstəliyini "müqəddəs" xəstəlik adlandıranlar da olmuşdur. Onların fikrincə, bu əsəbi mərzə Dostoyevskiyə adı və sağlamlıq insanların çata bilmədikləri ruhi dərinliklərə nüfuz etməyə imkan vermişdir. Güclü başağrıqları ilə müşayiət olunan bu xəstəlik əksərən ürəkkeçməsi ilə nəticələnirdi. Ruhun, düşüncənin ayıqlıq vəziyyətindən bir növ klinik ölüm vəziyyətinə keçməsi anını Dostoyevski öz romanlarının bəzilərində təsvir etmişdir. Bu kiçik, biranlıq məqam, yeni varlıqdan yoxluğa, həyatdan ölümə, ayıqlıqdan yuxuya keçid məqamı, Dostoyevski tərəfindən ən yüksək dərəcədə nəşə məqamı kimi təsvir olunur. Bu nəşə bəlkə də insanların cənnət adlandırdığı bir məqamın duyulmasıdır?

Sağlam vəziyyətdə vücut ruhun tam mənada özünüifadəsinə mane olur. Bəzi adamlarda sağlam vücud ruhu o dərəcədə üstələyir ki, onun

nın ikinci məqamı onun həbs olunması ilə bağlıdır. 40-cı illərin sonlarında Peterburqda Petraşevskinin başçılığı altında sosialistlər cəmiyyəti yaradılır və onların gizli yığıncıqlarında Dostoyevski də iştirak edir və bir dəfə orada Belinskiyin Qoqola məktubunu da oxuyur. Cəmiyyət polis idarəsi tərəfindən dağıdıldıqdan sonra onun fəal üzvləri sırasında Dostoyevski də həbs edilərək Petrapavlovsk qəsridə həbsxanaya salınır. Bir neçə fəallarla birlikdə ona da ölüm cəzası kəsilir. Cəzanın yerinə yetirələcəyi günün ərafəsində gənc yazıçı bütün gecəni yatmayıb düşünür, iztirablarda öz vəsiyyətnaməsini yazır. Səhəri gün ölümə məhkum olunanların hamısını qəsrin meydanında qurulmuş edam yerinə çıxarır və cərgəyə düzülür. Edam yerində üç dirək basdırılmış və hər birinə məhkumlardan birini bağlayıb onların üzlerini cübbəylə örtmüşdülər. Bu birinci üçlükdə Petraşevski də vardı və o, başının kəskin hərəkəti ilə üzünü açıq və bununla da ölümün gözüne dik baxmaq istədiyini bildirirdi.

Silahlı əsgərlər cərgəyə düzülmüş və atəş əmrini gözləyirdilər. İkinci üçlükdə Dostoyevski özünü qaçılmaz ölümünü gözləyirdi. Sonralar yazıçı ölümqabağı dəqiqələrdə nələrdə düşündüyünü və onun ruhi aləmində nələrdə baş verdiyini təsvir etmişdir. Birincisi, Dostoyevski qeyd edir ki, bu anda o, kilsenin günəşin şüaları altında bərq vuran qübbəsinə baxır və ona elə gəlirdi ki, indicə onun ruhu bu qübbədən əks olunan şüalara birlikdə səmaya uçaçaq. İkinci müşahidə ondan ibarətdir ki, ölümə məhkum olunmuş və ölümünə dəqiqələr qalmış yazıçı qeyd edir ki, bərdən bu bir neçə dəqiqə ona sonsuzluq qədər uzun görünür. Yeni ölümqabağı anlarda insanın zaman duyğusu kəskin şəkildə dəyişir və dəqiqələr ona illər kimi uzun görünür. Əslində həyatda yaşayan və ölümünə dəqiqələr deyil, onilliklər qalan insanlar da ölümə məhkum olunmuş

adamlardır və onların ömrü də sonsuzluq qarşısında bir andır. Amma insanlar bu anı sonsuzluq kimi qəbul edirlər, yeni yaşamaq əzmi ölümü və o qaçılmaz sonluğu unutdurur. Bu unudulmuş olmasaydı insan yaşaya bilməzdi. Belə bir unudulmuş ölümə məhkum edilmiş Dostoyevskinin də qəlbində baş qaldırır və dəqiqələr ona illər qədər sonsuz görünür.

Bu anda çardan yeni sərəncam gəlir və ölüm hökmü Sibirə sürgünə əvəz olunur. Dostoyevski ona bağışlanmış olan bu həyatı insanlara və xeyirxahlığa həsr edəcəyinə söz verir. O, dörd il ayaqları qandallı vəziyyətdə Omsk şəhərinin həbsxanasında, altı il isə sürgün kimi Sibirdə keçirir. Yazıçı tam on il müddətinə həyatdan və yaradıcılıqdan məhrum edilir. On il müddətində Dostoyevski "Ölü ev" adlandırdığı Omsk həbsxanasında və altı illik sürgünlük həyatında heç nə yazmır və "Yoxsul insanlar", "Oxşar", "Cənab Proxarçin", "Zəif ürək", "Ev sahibəsi", "Bəyaz gecələr" və s. kimi əsərlərin müəllifi və artıq Rusiyanın tanınmış yazıçısı tam on il yaradıcılıqdan ayrı düşür. Oxuculardan hətta onun öldüyünü güman edənlər də olur. Tənqidçilər arasında isə Dostoyevskinin yenidən bədii yaradıcılığa qayıdacağına böyük şübhəyə yanaşanlar da tapılır. Həyatının bu gənclik illərini müxtəlif cür cına-yətkarlar, ata qatilləri, baş kəsənlər, quldurlar arasında keçirən yazıcının bir ədib olaraq inkişafı nəinki dayanmır, əksinə, o, böyük bir həyat məktəbi keçir və bir yazıçı kimi daxilən daha da inkişaf edir - onun qəlbi və duyğuları, düşüncələri və həyat tərübəsi qat-qat artır. Əks təqdirdə Dostoyevskinin 60-cı illərdəki zəngin yaradıcılığını nəylə izah etmək olar? O, 1849-cu ildən 1859-cu ilə kimi sürgündə olmuşdu və qeyd etdiyim kimi, bu müddət ərzində nə oxumuş, nə də yazmışdı. Azadlığa çıxdıqdan sonra Dostoyevski bir-birinin ardınca "Alçaldılmış və təhqir olunmuşlar", "Gizlindən qeydlər", "Ölü evdən qeydlər", "Cinayət və cəza", "Qumarbaz", "İdiot" kimi məşhur əsərlərini yazır. Sanki onun yaradıcılıq inkişafında

heç bir fasilə baş verməmişdi.

Dostoyevskini sıxan və onun həyatını dəhşətli bir işgəncəyə çevirən hadisələrdən biri də yazıcının ağır maddi vəziyyəti idi. Onun yaradıcılığında elə bir əsər tapmaq olmaz ki, orada pul məsələsi olmasın. Pul Dostoyevski üçün az qala mistik bir qüvvədir və bu qüvvə onu ömrü boyu izləmişdi. Dostoyevski hərbi-mühəndis məktəbini bitirdikdən sonra çox qısa bir müddət xidmət etmiş, sonra istefaya çıxmış, ömrü boyu heç yerdə işləməmiş, heç yerdən bir qəpik də məvacib almamış və yalnız əsərlərinə görə aldığı cüzi qonorarla keçinmişdi. Dostoyevskinin məktubları oxucuda çox ağır bir təəssürat yaradır. O, pul üçün kimlərə ağız açmamış, kimlərə yalvarmamışdı. Hətta elə olmuşdu ki, əsərin bir hissəsi artıq jurnalda çap olunmuş, digər hissəsi redaksiyaya təqdim edilmiş, qalan hissəsi isə hələ yazıcının beynindəydi, amma romandan ona çatacaq qonorarın hamısı artıq alınmış xərclənmişdi. Redaksiyalar Lev Tolstoy və Turgenev kimi yazıçılara jurnallardakı əsərlərinin bir çap vərəqinə görə əlli rubl verdikləri halda, Dostoyevskinin romanlarına bir çap vərəqinə iyirmi beş rubl verirdilər. Bunun da əsas səbəbi Dostoyevskinin daim ehtiyac içində olması və redaksiyalardan gələcək əsəri üçün qabaqcadan borc pul almasıydı.

Xaricdə olarkən məhz ehtiyacdən qurtulmaq, borcları qaytarmaq və bir andaca böyük məbləğdə pul qazanmaq istəyi və ümidi Dostoyevskini gətirib ruletka zalına çıxarmışdı. Yazıcının həyatının bu ağırlı-acılı təəssüratları onun "Qumarbaz" və "Yeni-yetmə" romanlarında təsvir edilmişdir. Amma real həyatda Dostoyevskinin başına gələnlər daha acınacaqlı, daha faciəli və deyərdim, daha mistik xarakter daşıyır. O, uzun-uzadı, saatlarla ruletka oyununu izləyir, onun alqoritmini tapmağa çalışır, özü üçün oyun planı qurur və bu yolla uğur qazanacağına inanırdı. Uğur isə yazıçıya çox az-az nəsib olurdu. Bir dəfə hətta böyük məbləğdə pul da udmuşdu. Amma əsas məsələ pulda deyil, qəlb ehtirasında, oyun vəcdindəydi. Yeni bu prosesin özü ruhi cəhətdən cəlbədidir, ziddiyyətlidir, qorxu və ümidlərlə doludur. Oyun bir növ həyatın özünün aşkar və bariz bir modelidir. Dostoyevskinin fikrincə, həyat heç vaxt məntiqə tabe olmur, bu səbəbdən də onu qabaqcadan hesablamaq və planlaşdırmaq mümkün deyil. İnsan bu cür məntiq üzrə yaşamaq istəmədiyi üçün əksər hallarda öz zıyanına, məntiqsiz hərəkətlər edir.

Qumarbazlıq da bu cür məntiqsiz, risk dolu, gözənilməz sonluqlu bir proses olduğundan insan ona aludə olur, məntiqin və düşüncənin əleyhinə hərəkət edir. Dostoyevski bu asudəlik, təsadüfəlik anlarını yaşamağı da sevirdi. Bu hal onu insan psixologiyasının anlaşılması, sirləşməsinə aparıb çıxarırdı və yazıçı orada özünü yeni-yeni həqiqətlər tapırdı.

Ruletkada Dostoyevski bütün pulalarını udurur, kor-peşman evə, arvadının yanına qayıdır, bir daha oynamağa söz verir. Amma dözə bilmir, iztirablar içində yenə də qumarxanaya yollanır. Vəziyyət o yere gəlib çatır ki, arvadının əşyalarını belə girov qoyub pul götürür və onu da udurur. Arvadının qarşısında diz çöküb ağlayır, and içir ki, bu, bir daha təkrar olunmayacaq. Amma Anna Qriqoryevna ərinin iztirablarına dözə bilmir və həтта nişan üzüyünü də girov qoymalı olur. Yazıçı onu da udurur. Vəziyyət o yere gəlib çatır ki,

sonra şairlər gəlir. Şairliklə peyğəmbərlik arasında bir yaxınlıq və oxşarlıq da vardır. Onların hər ikisi öz sözlərlə, öz düşüncələrlə deyil, Allahın (peyğəmbər) və milli ruhun (şair) sözləri və kəlamları ilə danışırlar.

Puşkindən sonra Dostoyevski üçün yaxın olan rus yazıçılarından biri də N.V.Qoqoldur. Dostoyevskinin məşhur kəlamını yada salaq: "Biz həmişə Qoqolun şinelindən çıxmışıq". Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Puşkindən fərqli olaraq, Qoqol, Dostoyevskinin fikrincə, rus milli ruhunun, rus milli rəğbətini bir tərəfinin - onun antipatiyalarının, həyata satirik münasibətinin ifadəsidir. Bununla belə, Dostoyevski yaradıcılığı ilə Qoqol yaradıcılığı arasında və daha geniş mənada Dostoyevski ruhu ilə Qoqol ruhu arasında sıx varislik münasibətləri mövcuddur. Qoqolun iztirabları, axtarışları, çətinliklər içərisində keçmiş olduğu yolu və gəlmiş olduğu nəticəni Dostoyevski davam etdirmişdir.

Bu iki yazıçıyı bir-birinə yaxınlaş-

manın müəllifi bir dvoryan ziyalı, qərbçi olaraq rus milli zəminindən ayrı düşmüş, kosmopolit təfəkkürlü bir yazıçıdır. Həm şəxsi münasibətlər səviyyəsində, həm də yaradıcılıq baxımından bu iki yazıçı əks mövqedə dayanan yazıçılardır. Dostoyevskinin Turgenevə münasibəti "Şeytanlar" romanındaki Karmazinov obrazında ən dolğun şəkildə əks etdirilmişdir. Karmazinovu Dostoyevskinin Turgenevə yazmış olduğu parodiya adlandırmaq olar. Yaradıcılıq vüsətinə və yaradıcılıq gücünə görə də Dostoyevski və Turgenev bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Turgenev şeirdən, hekayələrdən başladığı yaradıcılıq yolunu mənzum şeirlərlə bitirdi. Sanki şəffaf dağ bulaqlarından başlanan çay hardasa səhrada quruyub dənizə çata bilmir. Dostoyevski öz yaradıcılığını romanla başlayıb fəlsəfi epopeyaya bitirdi. Onun birinci əsəri "Yoxsul insanlar", sonuncusu isə "Karamazov qardaşları" romanlarıdır. Bu mənada Dostoyevskinin yaradıcılıq yolu möhtəşəm və nəhəng bir çayı andırır ki,

puluları tuta bilmək isə hər yazıçının işi deyil. Bunun üçün Dostoyevski və Tolstoy dühası gərəkdir. Ona görə də Tolstoy və Dostoyevski qəhrəmanlarının iki həyatı, iki mahiyyəti vardır: aşkarda olan, sözdə, davranışda ifadə olunan tərəf və gizləndə qalan, yalnız səsdə və jestlərdə ifadə olunan tərəflər. Aşkarda Raskolnikov qarını öldürməkdə özünə haqq qazandırır, amma bunu təsdiq etməyə çalışanda səsi, üslubu onun gizli duyğularının başqa olduğunu göstərirdi. Anna Karenina da üzde özünü haqlı hesab edirdi, amma daxildəki gizli duyğu onu intihara sövq etdi.

Dostoyevski Tolstoyla təmasda olmasa da, fərqli bir poetikanın yaradıcısı olsa da, öz müasirinin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. Tolstoyun "Anna Karenina" romanı barəsində Dostoyevski yazırdı ki, əgər bir millətin yazıçısı Avropada tayı-bərabəri olmayan belə bir şah əsəri yaratmağa qadirdirsə, deməli, bu, rus milli varlığının ümumbəşəri miqyasda öz danılmaz yeri olduğundan xəbər verir.

Dostoyevskini sevmək olarmı?

Dostoyevski birdəfəlik anlayır ki, onun nicat yolu yaradıcılıqdır, romanlardır. Beləliklə də, o, yenidən yaradıcılığa qayıdır və arvadının köməyiylə, öz romanlarını artıq özləri satararaq, maddi vəziyyətlərini düzəldir və tezliklə bu ağır dövrdən yaxa qurtarırlar. "Yeniyyət", sonra da "Karamazov qardaşları" yazıçının ailəsini maddi çətinliklərdən xilas edir. Bu, artıq 70-ci illərin sonu idi. 80-ci illərin lap əvvəllərində Dostoyevski özünün "Karamazov qardaşları" romanının möhtəşəm planını sonacən reallaşdırma bilirdi və 1881-ci ildə vəfat edir.

Dostoyevskinin həyatının son illəri üçün əlamətdar hadisələrdən biri "Karamazov qardaşları" romanı, "Yazıçının gündəliyi" publisistik yazıları onun Puşkin haqqındakı nitqidir. 1881-ci ildə Moskvada Puşkinin hələlik açılış münasibətilə keçirilən tentənəli mərasimə digər görkəmli rus ədiblərlə yanaşı, Dostoyevski də dəvət almışdı və bu mərasimdə o, Puşkinin şeirlərini (o cümlədən, onun "Peyğəmbər" şeirini) özünəməxsus məhərrətlə oxumuş və şair haqqında geniş nitq söyləmişdir. Həmin nitq üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq lazımdır. Bu elə bir nümunədir ki, o bütün xalqlara və bütün yubileylərdə söyləniləcək nitqlərə nümunə ola bilər. Yeni öz milli poeziyasını, milli şairini necə sevmək, necə anlamaq və onu necə təhlil etmək yollarını öyrənmək üçün bu, çox gözəl bir nümunədir. Burada hər şeydən öncə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, Dostoyevski ədəbiyyata milli ruhun ifadəsi kimi baxır və onun üçün bu milli ruh deyilən şeyi dərk etmək isə dünyada hər şeydən vacibdir. Milli ruhu duymayan, onun məğzine çata bilməyən şair və yazıçılar isə daim cılız, öteri və bəsit olurlar. Yaradıcılıq, o cümlədən ədəbi yaradıcılıq onda dərin mənə və geniş vüsət kəsb edir ki, o, milli ruhun mahiyyətinə çatır, onun hansısa tərəflərini, çalarlarını özündə əks etdirir. Dostoyevski milli ruha tapınan, onu dərin-dərinə duyan və öz yaradıcılığında əks etdirməyi bacaran yazıçılardan idi.

Puşkin isə Dostoyevski üçün milli ruhun ən dolğun, ən geniş və hərtərəfli ifadəçisi idi. Məhz milli ruha tapınmaq şairi peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəltdi, ona peyğəmbərlik xisləti gətirdi. Hələ Nizami Gəncəvi deyirdi ki, müqəddəslər Allah qarşısında cərgəyə düzüləndə peyğəmbərlərdən

dıran onların mənəvi, ruhi axtarışlarıdır. Qoqol Rusiyanı mənəvi cəhətdən müalicə etmək istəyirdi və sanki cərrah kimi əlinə bıçaq alıb onun xəstə əzalarını, rus milli ruhunun qüsuru hissələrini kəsib atmaq istəyirdi. Qoqolun əlindeki belə bir cərrah bıçağı rolunu satira və gülüş oynayırdı. Heç də Belinskinin və Çernişevskinin dedikləri kimi, Qoqol Rusiyanı sosial cəhətdən dəyişdirmək fikrində deyildi. Onu narahat edən Rusiyanın qüsuru sosial quruluşu deyil, qüsuru milli ruhu, mənəviyyatı idi. Rusiyanı mənəvi cəhətdən diriltmək Qoqolun əsas məramı idi və bu yolda o, gülüşün və satiranın roluna böyük ümidlər bəsləyirdi. Yalnız həyatının sonuna yaxın dahi satirik dərk etdi ki, gülüş vasitəsilə, qüsurların inkarı və tənqidi vasitəsilə nə insanı, nə də milləti islah etmək olar. Onun gözləri qarşısına İsanın mübərək və humanist siması gəlir. Qoqol üçün İsa qədər insan qəlbini bilən ikinci bir kəs yox idi. İsa heç vaxt insanlara gülmürdü və ümumiyyətlə, onun insanlara təsir vasitələri içində gülüş yox idi, məhəbbət vardı. İnsanı və həyatı dəyişdirən, islah edə biləcək yeganə qüvvə məhəbbətdir. İnsanın üstünə, onun qüsurlarına gülmək deyil, onu bütün qüsurları ilə birlikdə sevmək vacibdir. Bu fikrə Qoqol özünün "Dostlarla yazışmalardan seçilmiş parçalar" əsərində gəlib çatdı. Bu da öz növbəsində Belinskinin məşhur "Qoqola məktub" əsərində kəskin tənqid atəşinə tutuldu. Bu, həmin o "Məktub" idi ki, onu Petraşevskinin yığıncaqlarından birində oxuduğuna görə Dostoyevski Sibire sürgün edilmişdi.

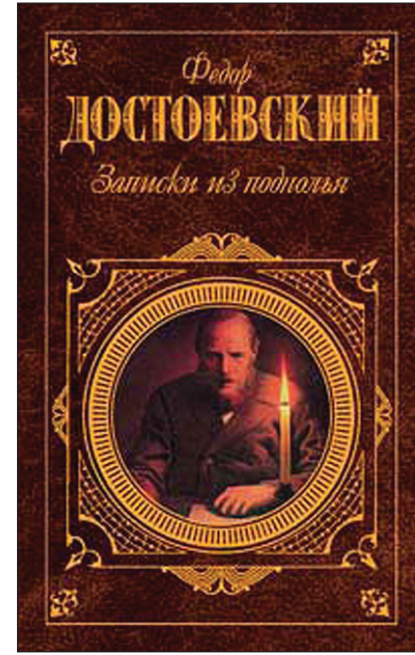
Qeyd etmək lazımdır ki, Belinski bu məsələdə çox böyük ziddiyyətli və səhv fikirlərə yol vermişdi. O, rus ədəbiyyatının, o cümlədən gənc Dostoyevskinin yaradıcılığının gələcək inkişaf yollarını görə bilməmişdi. Qoqolun faciəli şəkildə qurtardığı bir nöqtədən Dostoyevski başlamışdır. Dostoyevskinin bütün yaradıcılığı Qoqolun sonuncu əsərində təyin edilmiş yolun davam etdirilməsidir. Məhz bu mənada Dostoyevski Qoqolun şinelindən çıxmışdır. Yeni satirik yolun deyil, məhz dini yolun davam etdirilməsində Dostoyevski Qoqolun varisidir.

Rus yazıçılarından söz düşmüşkən, Dostoyevskinin Turgenev və Tolstoy olan münasibəti də maraqlıdır. O, Turgenevi sevməmişdir və hesab etmişdir ki, "Atalar və oğullar" ro-

bu da öz sularını dünya ədəbiyyatı okeanına qovuşdurur.

Dostoyevskinin Lev Tolstoyla olan münasibəti də çox maraqlı və çox ziddiyyətlidir. Bu iki nəhəng eyni vaxtda yaşayıb yaratmış, eyni ölkədə, bəzən həтта eyni şəhərdə yaşamış, eyni bir jurnalda çap olunmuşlar, amma bir dəfə də olsun şəxsən görüşüb tanış olmamışlar. Ona görə də hər mənada Dostoyevskini və Tolstoyu rus ədəbiyyatının gecəsi və gündüzü adlandırmaq olar. Gecəyə gündüzün bir birindən xəbəri olsa da onlar bir-birini görə bilmirlər. Məzmun və mündəricə baxımından da bu iki dahinin yaradıcılığı gecəni və gündüzü andırır. Dostoyevski bədii dünyası gecə qədər ecazkar, sirlə-soraqlı, sona qədər anlaşılmazdır. Tolstoy dünyası gündüz qədər aydın, geniş, ürəkəcan, düşündürən və eyni zamanda mənalıdır. Tolstoy insanı işıq altında seyr edir, işıq altında təsvir edir. Odur ki, onun üçün vacib olan şeylər görünən şeylərdir. Dostoyevski isə sanki insanı bir qaralıq içində, bir zülmətdə müşahidə edir və onun üçün bu məchul zülmətdən gələn səslər daha vacibdir. D.S.Merejkovskiy yazırdı ki, Tolstoy biz eşidirik, ona görə ki, görürük, Dostoyevskini isə görürük, ona görə ki, eşidirik. Burada səs və işıq, eşidilən və görünən tərəflər iki yazıçının dünyaduyumunun və poetikasının əsasını təşkil edir.

Əgər bu iki yazıçının romanlarındakı dialoqlara və bu dialoqlardakı müəllif remarkalarına fikir versək, görürük ki, Tolstoy danışanın sözlərinin hansı hərəkətlərlə, hansı görüntülərlə müşayiət olunduğunu təsvir edir. Dostoyevski isə əksərən bu dialoqları müşayiət edən səs tonlarının təsvirini verir. Hər iki halda: həm hərəkət, həm səs təhtəşürdən gələn və şüura tabe olmayan istəkləri ifadə edir. Danışan kəs əksərən öz sözlərində yalanlara yol verə bilər. Ona görə də Stendal yazırdı ki, dil insana özünü gizlətmək üçün verilmişdir. Danışan kəslərin əksəriyyəti həqiqət və səmimiyyət barəsində deyil, təəssürat barəsində düşünür, yeni Şekspirin dediyi kimi insan həyat deyilən səhnədə öz rolunu oynayır. Lakin insanın əsl mahiyyəti bu rolun arxasında gizlənir və bu mahiyyət əksərən rolla ziddiyyət təşkil edir. Mahiyyət isə şüur səviyyəsində deyil, məhz təhtəşür səviyyəsində dəyişməz olaraq qalır. Təhtəşüura nüfuz etmək, oradan gələn im-

Bir neçə kəlmə də bu iki yazıçının yaratmış olduqları roman tipi barəsində. L.Tolstoyun romanları Avropa roman tipinə aiddir və dahi yazıçı bu roman tipində Avropa yazıçılarının özlərini də ötürmüşdür. Bu roman tipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun mayasında sosial problem durur. Tolstoyun əsərləri dərin mənəvi, dini problemlərə toxunsalar da, əsas qayə sosial həyata xidmət etmək, insanın güzəranının yaxşılaşmasına sey göstərməkdir. Bu, həyata olan insani mövqə deməkdir, həyat problemlərini insan təfəkkürü əsasında həll etmək istəyidir. Bu, əslində Evklid həndəsəsi və ya Nyuton fizikası kimi bir şeydir. Yeni həyata, insana bu dünyanın mövqeyindən yanaşmaqdır. Burada pragmatizm də var, idealizm də, din də var, ateizm də. Odur ki, məhz insani mövqə, dünyəvi mövqə Tolstoy romanlarını, onların fəlsəfi dərinliyinə baxmayaraq, aydın və anlaşılıqlı edir. Tolstoyda Dostoyevskidə olan mücərrədçilik, anlaşılmazlıq yoxdur. Bu da özünü Tolstoy romanlarının həm janr, həm də üslub xüsusiyyətlərində göstərir. Odur ki, M.Baxtin Tolstoy romanlarını monoloji roman, Dostoyevskinin romanlarını isə dialoqi, ya da polifonik roman adlandırır.

Dostoyevskinin romanları ideya və mündəricə baxımından heç də pragmatik və sosial məqsəd güdmür. Dostoyevskidə sırf aksioloji mövqə, yeni dəyərləndirmə aktı da yoxdur. Hər şey Allahın yaratmış olduğu dünyada olduğu kimi bərabərhiyyətlidir, eyni dərəcədə mənalıdır. Dostoyevski bir mütəfəkkir olaraq dünyanı dəyişdirmək məqsədi də güdmür. Onun fikrincə, dünyanı Allah yaradıb, onu insan öz əqli və iradəsi əsasında heç cür dəyişdirə bilməz, olsa-olsa təhrif edə bilər, faciələr törədə bilər. Əgər həyatda düzəlməyə ehtiyacı olan bir şey varsa, o da sosial münasibətlər deyil, məhz insan ruhu, insan qəlbidir.

Davamı növbəti sayımızda